

SZ. SIMON ÉVA

*Egy oszmán szolgálati birtok metamorfózisa**

A középkor végére kialakult magyar uradalmi rendszer mellett a 16–17. században időlegesen egy idegen birtoklási gyakorlat is meghonosodott, amelyet a hódítók hoztak magukkal. Hatásai az érintett régiók későbbi sorsára is befolyással voltak.¹ Az oszmánok a behódoltatott vagy hadjáratban megszerzett területeket az Oszmán Birodalom részének tekintették és kincstári tulajdonként kezelték. Bizonyos időszakonként felméréseket készítettek az egyes települések gazdasági potenciáljáról, hogy azokat különböző érdekek alapján csoportokba összevonva szolgálati vagy más néven javadalombirtokként hasznosítsák.² Az így kialakított birtokok jövedelmét a tartományokban állomásozó könnyűlovasszázadok tagjai, a várkatonaság gyalogos egységei (kollektív birtokként) és a hivatali szolgálatot teljesítők kapták fizetés gyanánt. A gyakran egymástól távol fekvő településekből álló birtoktestek általában nem követték a magyar birtokszerkezetet. Az oszmán megszállásban nem érintett magyar uradalmaktól eltérően – amelyek a századok során gyakran gazdát cseréltek, de a 20. század elejéig mégis szinte változatlan kiterjedésűek maradtak – az oszmán birtokok nem voltak állandók. Minden újabb összeírás el-

készítésével változtattak összetételükön és elhelyezkedésükön.

A most bemutatandó, Baranya és Somogy megye határán fekvő, ugyanakkor az oszmán közigazgatásban a szigetvári szandzsák szentlőrinci náhijéhez tartozó szolgálati birtok Szigetvár 1566. évi török kézre kerülése után jött létre. Az 1570-től csontamindszentinek, majd utóbb, 1592 után már botykainak nevezett birtok települései korábban soha nem voltak ugyanannak a magyar birtokosnak a kezén. A Baranya megyében, Szentlőrinc város közvetlen közelében található névadó Csontamindszent (ma Csontkamindszent) korábban a Kápolnai család tulajdona volt.³ Tőle északra, a mai Dinnyeberki és Nyugotszenterzsébet közelében négy, mára elpusztult település, a kurialista Agod és Feketehegy, valamint a pécsi püspökség birtoka, Boldogasszonyfalva, míg Dinnyeberkitől északnyugatra a pécsi káptalan kezében lévő Káptalanfa feküdt.⁴ Szigetvár felé tovább haladva az út mentén a korábbi Kesás birtok Botyka, tőle északra a kismemesi kézen lévő Kispeterd (a mai Botykapeterd részei), délre pedig a szintén kurialista Vidősfalva (később Büdösfalva, ma Rózsafa), valamint a Ferenci család birtoka, Mindszent tartozott kezdetben a

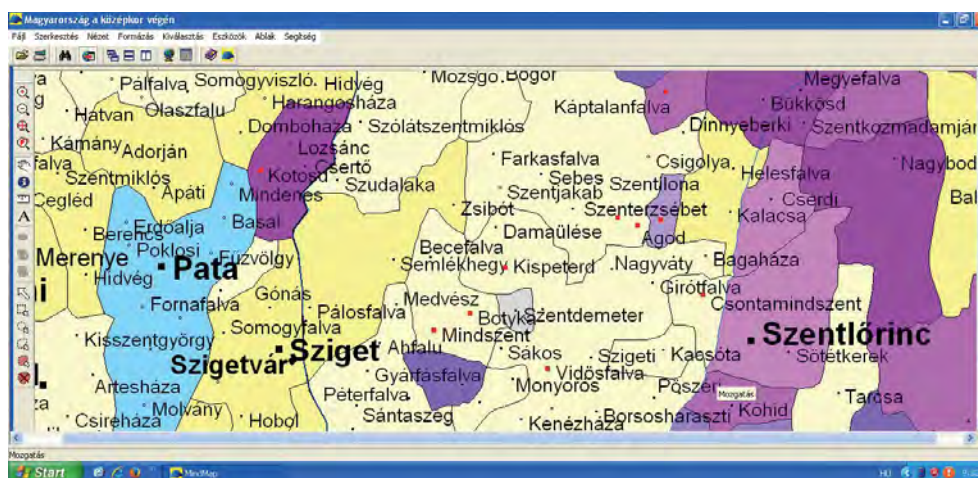
* A dolgozat az NKFIH OTKA K 108919 és OTKA K 132475 pályázati támogatásával készült.

- 1 Az oszmán uralom hatásának egyik legtöbbet vizsgált kérdése a kora újkori pusztasodás mértéke. Az érintett területek nagy részén azonban a korábbi birtokstruktúra jelentős átalakulása is megfigyelhető a visszafoglaló háborúk után.
- 2 Az oszmánok által a magyar területeken végzett felmérések általában az Oszmán–Habsburg békekötések időpontjaihoz igazodtak. Részletesen I. SZ. SIMON ÉVA: A szülejmáni béke. A magyarországi oszmán adóösszeírások és a magyar–oszmán békekötések összefüggései. *Aetas*, 33. (2018) 4:53–72.
- 3 A települések magyar birtokosaira vonatkozó adatok a területről készült utolsó dikális összeírásban maradtak fenn 1542-ből. Csontamindszent birtokosa eszerint Kápolnai Ferenc volt, aki I. János, majd 1530-tól I. Ferdinánd király kapitányaként, Nádasdy Tamás alvezéréként szolgált. 1543-ban Fok vidékén a tatárokkal vívott csatában esett el. Az 1579. évi oszmán összeírás még mindig megemlíti hajdani magánbirtokát (bastináját), amely Mehmed alajbég fiának, Alinak és Musztafának a kezén volt akkor. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), E 158 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Levéltára, Magyar Kamara archívuma, Conscriptioes Portarum 3. kötet, Baranya megye 1–104. p.; Bayerische Staatsbibliothek, München (BSB) Cod. Turc. 138. fol. 48.
- 4 1707-ben Agodot Feketehegygel és Boldogasszonyfalvával együtt már mint prédiomot írták össze. MNL OL, E 156 Magyar Kamara archívuma, Urbaria et Conscriptioes (= E 156) Fasc. 50. No. 29.

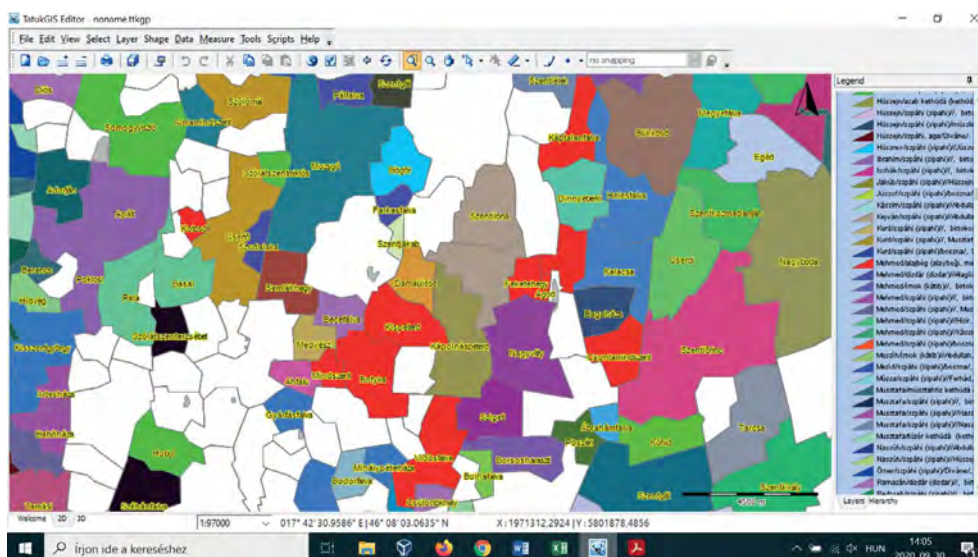
javadalombirtokhoz.⁵ Az 1570 és 1580 között fennálló egység utolsó települése, az 1542-ben még szintén egyházi kézen – de nem a pécsi püspökség, hanem a pálos rend kezén – lévő, majd az 1560-as években már Szigetvár tarto-

zékaként szereplő Kotosd Szigetvártól északra, már Somogy megyében feküdt.⁶⁷

Az eredetileg 21100 akcsét jövedelmező (ziámet) birtokot oszmán szokás szerint 1580-ban, az újonnan elkészült felmérések után át-

■ A csontamindszenti szolgálati birtokhoz tartozó települések régiójának magyar birtokviszonyai a középkor végén.⁷ Jelmagyarázat: halványzárka: különböző kismemesi birtokok; citromsárga: szigetvári uradalom; halványkék: külön kezelt patai tartomány; lila különböző árnyalatai: különböző egyházi birtokok

■ A csontamindszenti szolgálati birtokhoz tartozó települések régiójának oszmán birtokviszonyai 1570-ben. Jelmagyarázat: piros: csontamindszenti birtok; különböző színárnyalatok: más-más kézen lévő birtokok; fehér: nem szerepel a szigetvári és pécsi szandzsák összeírásában

5 Botyka legnevesebb magyar birtokosa Kesás Pál 1546–1547-ben ideiglenesen megbízott „dunántúli” főkapitány volt. PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. *Studia Agriensia*, 17. Eger, 1997. Függelék I. Országos főkapitányok (1540–1552), 67. (Elérhető az Arcanum Kéziróarchívumban, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok>). A települések a 17. század végén már csak mint bérlemény szerepeltek az összeírásokban, a 18. század elején pedig mint kurialista falvakat veszik számba őket. MNL OL, E 156. Fasc. 90. No. 32/d.; Fasc. 52. No. 72. Vidősfalva a 18. század elején már prédiúm. MNL OL, E 156. Fasc. 69. No. 10.

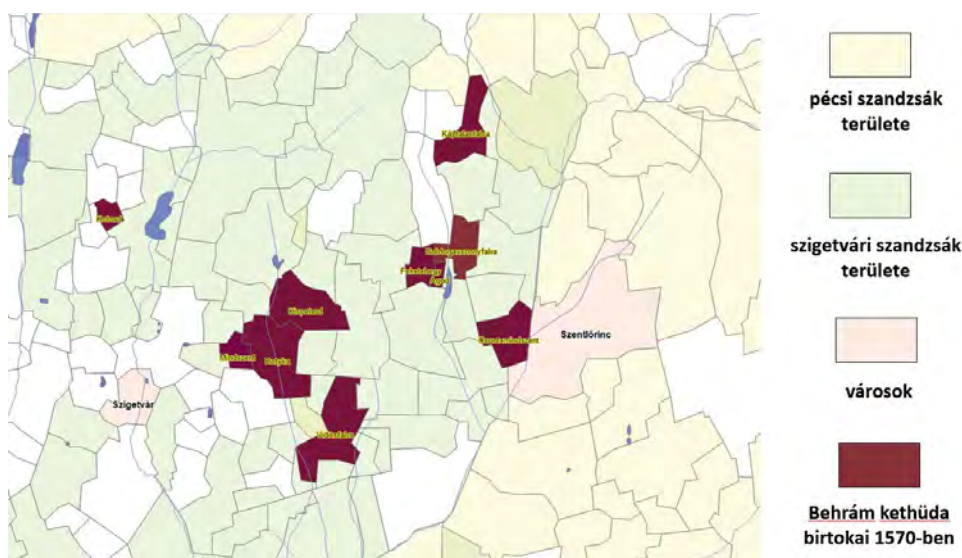
6 Kotosd: MNL OL, E 156. Fasc. 153. No. 9.

7 ENGEL PÁL: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis*. Bp., 2001.

szervezték.⁸ A legmagasabb jövedelmű helyek Csontamindszent (4000 akcse), Botyka (3000 akcse) és Kispeterd (4000 akcse) továbbra is részei maradtak megemelt jövedelemmel, míg a maradék hét, alacsonyabb értékű falut szétosztották más birtoktestekbe vagy más feladattal látták el.⁹ Helyükre a pécsi káptalan birtokai közül a szomszédos Szentdemetert, valamint határvidéki somogyi és zalai helyek közül 15 új települést illesztettek be.¹⁰ Ennek az intézkedésnek az oszmánok által adóztatott területek kiterjesztése szempontjából volt jelentősége. A birtokos kezén csak néhány stabilan adózó települést hagytak, a többi jövedelmét az

rendezéskor, 1592-ben az 1570 óta folyamatos három település, Csontamindszent, Botyka és Kispeterd, valamint az előző felmérés után hozzá csatolt határvidéki helyek továbbra is a birtokban maradtak, csupán egy további településsel toldották meg a listát. Mindennek eredménye ekkor 990 akcsés összjövedelem-emelkedés lett.¹¹

A középkorban jelentéktelen súlyú terület a 16. században stratégiaileg fontos helyszínévé vált. Az 1570 és 1580 közötti javadalombirtokba tartozó települések Kotosd kivételével Szigetvár előterében, a várost és a várat Péccsel összekötő útvonal nyugati szakasza mentén fe-

■ A birtoktest kiterjedésének változása, 1570–1579¹²

önként nehezen vagy sehogy sem adózó határvidékről – jelen esetben több faluét a magyar kézen lévő Kanizsa vára mögül – kellett a szpáhinak behajtania. Az átalakítás után a csontamindszenti birtoktest összjövedelme mindössze 1000 akcséval nőtt, miközben a gerincét adó három hely adója 11 000 akcséról 15 100 akcséra emelkedett. A következő újra-

küdték.¹³ A két szandzsákközpontot összekötő útvonal azonban nem csupán az újonnan elfoglalt Szigetvár utánpótlása és a hadseregmozgás igényei miatt bírt különös jelentőséggel. A vár ostroma idején a helyszínen elhunyt Szulejmán szultán eltemetett belső szervei számára ebben az időben épült fel a szomszédos területen, a mai Turbék-Szőlőhegyen a kultikus jelentő-

8 Az oszmán birtokstruktúra a jövedelmezőség szempontjából hármas osztatú volt. A 20 000 akcsénál kevesebb adóra tartott településeket tímár, a 20 000–99 999 akcse közöttieket ziámet, az ennél nagyobbakat hász birtoknak nevezzük.

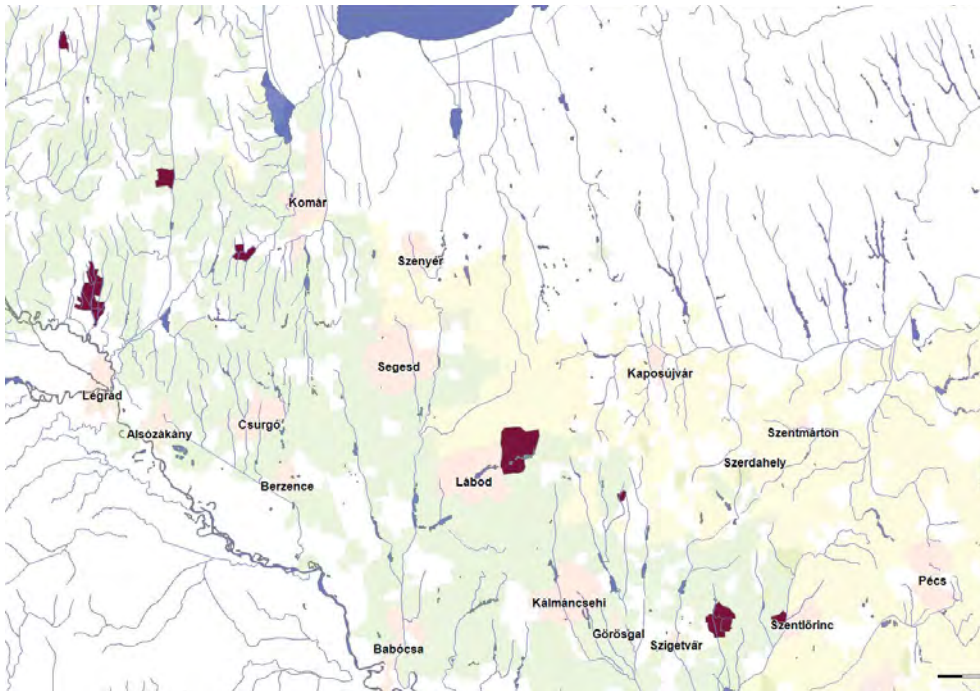
9 Az akcse kis méretű oszmán ezüstpénz, a pénzügyi elszámolások alapegysége volt.

10 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (= BOA, Török Állami Levéltár). Maliyeden Müdevver Defterler (= MAD) 15283.

11 BOA, Tapu Tahrir Defterleri (= TT.d.) 638.

12 A térképvázlatokat készítette: Sz. Simon Éva, Kollányi László, Kollányi Péter.

13 Az útvonal keleti szakaszán a pécsi szandzsákbégek birtokai, Szentlőrinc és Pellérd városai biztosították a két központ, Pécs és Szigetvár biztonságos összeköttetését.

■ A birtoktest kiterjedésének változása, 1580-tól apró változással a visszafoglalásig

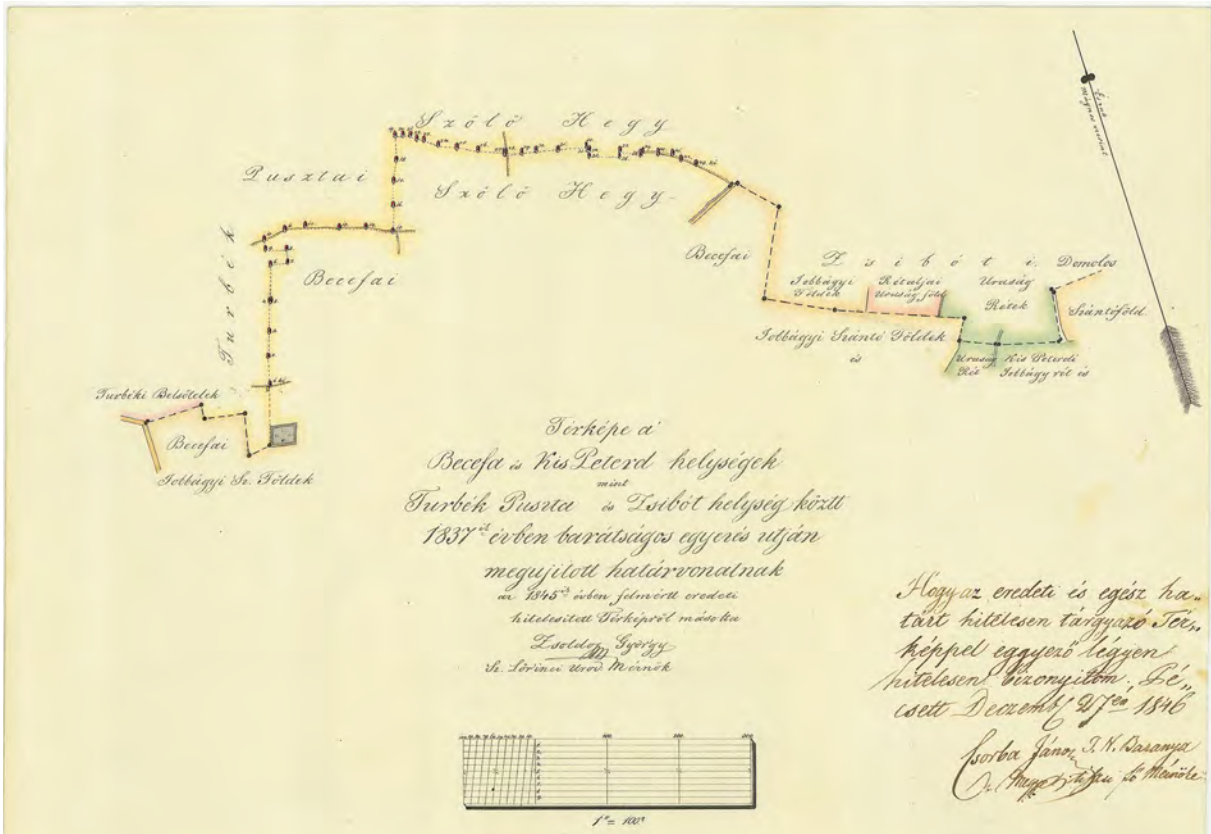

■ A csontamindszenti szolgálati birtokhoz tartozó települések az első katonai felmérés térképén

ségű türbe. A zarándokok számára is szükség volt a kegyhelyhez vezető, biztosított útvonalra, amely épp a csontamindszenti birtok települései között haladt el. A falvak gyakorlatilag körbeveszik a türbéhez tartozó alapítványi birtokokat („Türbeváros”, azaz a későbbi Turbék, Szőlómál, Pálosfalva, Szudalaka, Semlékhegy, Becéfalva, Kápolnás peterd, Szólátszentmiklós, Zsibót, Katádfalva), amit az I. katonai felmérés és egy későbbi határtérkép is jól szemléltet.¹⁴

Másrésről többek közt éppen a kegyhelyhez való közelség miatt szervezték át 1580-ban a csontamindszenti birtokot. A türbe egyházi személyzetének és védőseregének ellátását szolgáló alapítványi birtokok jövedelme túlságosan kevés volt, ezért a komplexum ellátásának biztosítására a környékről további településeket kellett bevonni a szolgálatba. A szultáni rendelet nem sorolja fel az érintett településeket név szerint, csak azok birtokosait, de mivel a csontamindszenti szolgál-

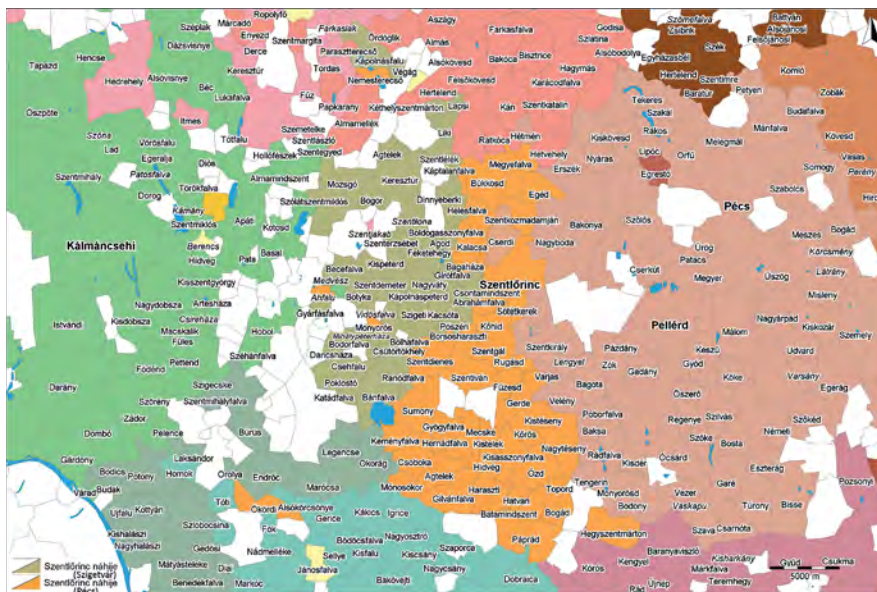
14 FODOR PÁL: *Turbék. Szulejmán szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban*. Bp., 2020. 103–119. (= FODOR, 2020)

■ Becefa, Kis-peterd, Turbék és Zsibót 1837. évi határának térképe, 1845¹⁵

lati birtok alacsonyabb jövedelmű helyei közül néhány (Vidősfalva, Káptalanfa, Feketehegy) hosszú távon kiesett a szpáhiknak adományozott birtokok sorából, helyzetüknél és birtokosuk személyénél fogva joggal feltételezhető, hogy 1580 után ezek is a türbe ellátását szolgálták.¹⁶

zott birtokok sorából, helyzetüknél és birtokosuk személyénél fogva joggal feltételezhető, hogy 1580 után ezek is a türbe ellátását szolgálták.¹⁶

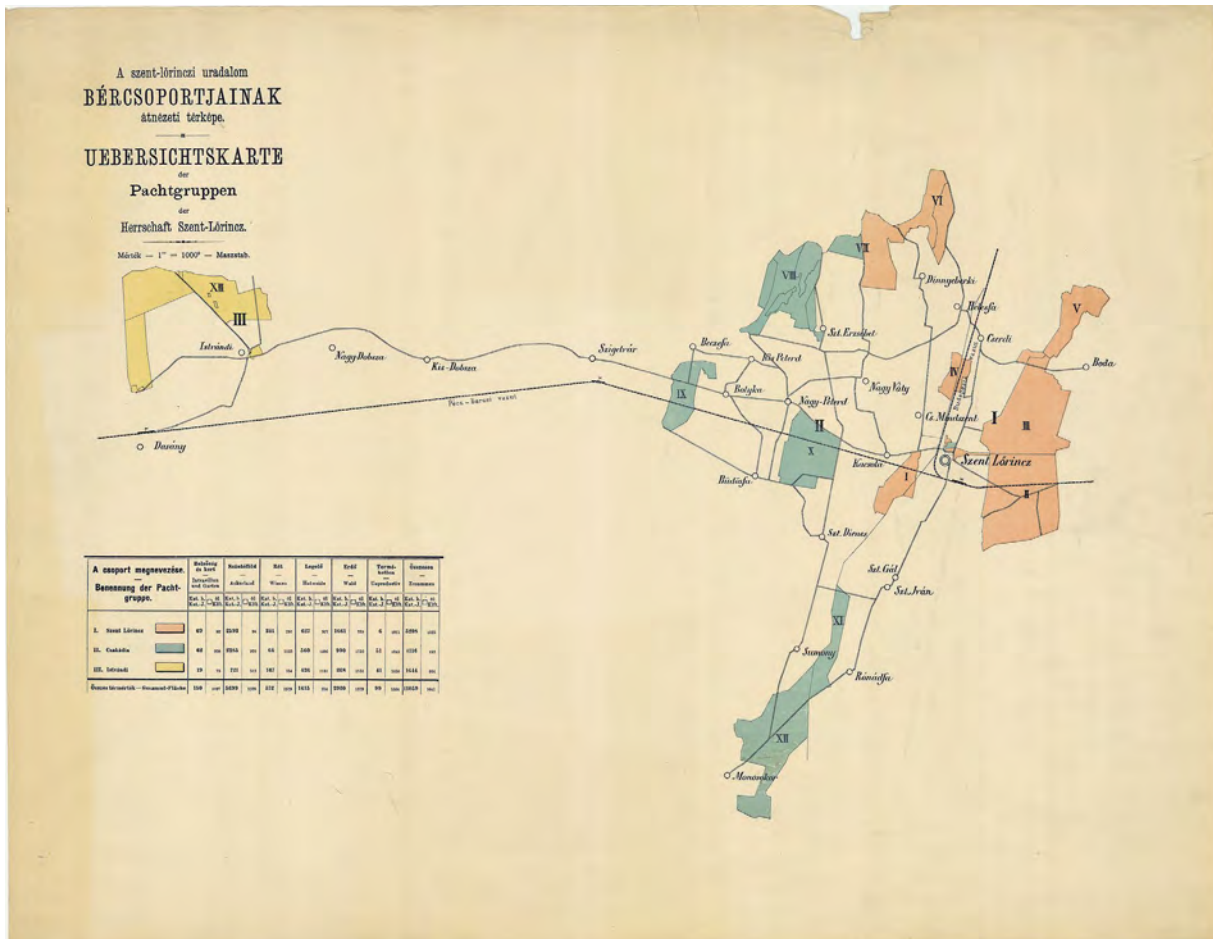

■ A szigetvári és a pécsi szandzsák szentlőrinci náhijének kiterjedése 1570-ben¹⁷

15 MNL OL, S 16 Családi fondokból kiemelt térképek, Esterházy család hercegi ága (= S 16), No. 1147.

16 FODOR, 2020. 80.

17 A térképvázlatot készítette: Sz. Simon Éva, Demeter Gábor, Kollányi László, Kollányi Péter. <https://mnl.gov.hu/download/file/fid/573019>

■ A szentlőrinci uradalom a 19. században (MNL OL, S 16. - No. 520.)

Az egész régió súlyának növekedését mutatja, hogy a szigetvári és a pécsi szandzsák már az 1570-es években egyaránt az alsóbb közigazgatási egységének (náhijének) központjává tette a határukon fekvő Szentlőrincet.

A város és a régió különleges helyzete a későbbi birtoklástörténetre is befolyással lehetett. Részben a 16. században kialakított csontamindszenti javadalombirtok törzsterületéből, részben a türbéhez tartozó alapítványi birtokokból jött létre a 18. századra egy új uradalom, melynek központja Szentlőrinc lett. A hozzá tartozó települések és az úthálózat viszonyát jól szemlélteti az uradalom 19. századi mezőgazdasági térképvázlata is.¹⁸

E különleges fejlődéstörténet láttán felmerülhet a kérdés, hogy kik lehettek a birtoko-

sai a Szulejmán türbekomplexumát körülölelő településeknek, azaz a későbbi szentlőrinci uradalom helységeinek. Az eddig feldolgozott török források alapján 1570 és 1592 között nyolc különböző birtokosát ismerjük a birtoknak. Ők szinte kivétel nélkül magas beosztású helyi vagy portai tisztségviselők voltak. Elsőként a szigetvári szandzsák szpáhijainak katonai vezetője, Mehmed alajbég birtokolta, aki már 1570 előtt is a területen szolgált. Csurgó környéki falvait váltotta fel Szentlőrinc környékiekre, amikor a drávai flottaparancsnoki (kapudáni) posztját az alajbégre cserélte.¹⁹ Őt rövid ideig két szpáhi követte a birtoklásban, majd 1574-től a Boszniában fekvő zvorniki szandzsákból érkezett Musztafa alajbég kapta meg a birtokot nem egészen egy évre.²⁰

18 MNL OL, S 16. No. 520. A szent-lőrinczi uradalom bércsportjainak átnézeti térképe ... (elérhető a Hungaricana Magyar Kögyűjteményi Portálon).

19 BOA, TT.d. 503.

20 Österreichische Nationalbibliothek, Wien (= ÖNB) Handschriftensammlung Mxt. 571. fol. 173.

A területet csak rövid ideig használók után egy olyan személy következett, aki az oszmán gyakorlatban különlegesnek számít. Behrám kethüda nagyon hosszú ideig, 14 éven át, 1575-től egészen 1589. évi haláláig volt a falvak adóztatója.²¹ Hosszú tartózkodása alatt bőségesen volt része kalandban. 1575 előtt is a szigetvári határvidéken szolgált, Somogy és Zala megyében voltak birtokai.²² Még a csontamindszenti birtok megszerzése előtt részt vett Szigetvár, Babócsa és Berzence várának átépítésében, és védelmezte az építkezésre kirendelt parasztokat a keresztény támadásokkal szemben. 1574-ben ott volt Kanizsa várának feldúlásakor, és többször küzdött a várból kitörő keresztények elleni portyákban is. Helytállásáért a szultáni kegy 8000 akcse jövedelememelésben részesítette, amellyel jövedelme 28 000 akcsét tett volna ki. Ő azonban ahelyett, hogy magasabb jövedelmű birtokra várt volna, elfogadta az erre az időre éppen felépült türbe melletti, 21 100 akcsét érő csontamindszenti birtokot, és annak törzsterületéről a birtokok következő újraosztásakor sem mondott le. 1580-ban megtartva a türbe környéki jelentősebb helyeket, gyenge hozamú falvaitól meg kellett válnia, amelyeket újra a határszéli portyázások színhelyére cserélt. Határvidéki tapasztalataira gondolva talán nem lehetett ellenére az, hogy ott, a zavarosban halászva szedje be majdnem 6000 akcsényi hiányát. De továbbra is részt vett a nagyobb közös katonai akciókban. 1587-ben Sehszüvár bég oldalán harcolt a kacorlaki csatában, ahonnan nem tért vissza. Birtokát 1588 februárjában kiutalták Ali szpáhinak, de mikor kiderült, hogy Behrám nem halt meg, csak fogságba került és visszatért, akkor visszaadták neki.²³ Halála után a falvakat egy bégfi, Hüszejn kapta meg, de

jogot formált rájuk újra a Behrám visszatérése miatt a birtokból kiesett Ali is. Végül a Portán Ali mellett döntöttek, akit utóbb Abdülkerim Húbjár, a Boszniából érkezett defter kethüda (a defterdár helyettese), majd portai müteferrika (ügyvivő) váltott fel.²⁴

Abdülkerim Húbjással az ekkor már botykaira keresztelt birtok egy nagy birtokkomplexum részévé vált. Az új birtokosnak ugyanis magas beosztásához illően magas jövedelem járt, amelyet nem tudtak vagy nem akartak számára egyetlen szandzsákban biztosítani. Teljes, 86 400 akcsét kitevő jövedelmének csak egy töredékét (ekkor már 23 090 akcséjét) adta a botykai javadalom. Voltak birtokai a boszniai és a hercegovinai szandzsákban is, így a Somogy és Baranya megye határán fekvő települések ekkor rendkívüli módon ezekkel a balkáni helyekkel alkottak egy birtoktestet. Nem maradt azonban sokáig Abdülkerim Húbjár kezén a terület. 1593-ban már egy másik portai müteferrika, a falvakra már korábban is igényt formáló Hüszejn bégfi adóztatja a botykai szolgálati birtokot.²⁵

A 15 éves háború időszakának oszmán forrásai sajnos itt egy időre megszakadnak, a birtokon ülő portai müteferrikák sora azonban, úgy tűnik, tovább folytatódott. 1618-ból származik a következő adat. Ekkor már Gazanfer Abdullah portai müteferrika kezén volt a botykai birtok, amelynek 1592-ben felállított határai ettől kezdve egészen a visszafoglaló háborúk idejéig már nem változtak.²⁶ A birtokosok cserélődése sem volt már olyan intenzív, mint a 16. században. A 17. század közepétől annyi magyarországi javadalombirtokhoz hasonlóan ez a birtok is családi kapcsolatokon keresztül kezdett öröklődni. Gazanfer Abdullah, az utolsó portai müteferrika utódai a

21 A kethüda kifejezés helyetttest jelent. Behrám magas jövedelme alapján feltételezhető, hogy a csausok kethüdája, azaz a tartományi csausok vezetője volt. A határvidéken szolgáló dizdárok (várkatonaság parancsnokai) ismert helyetteseinek jövedelme általában csak évi 3500 akcse volt.

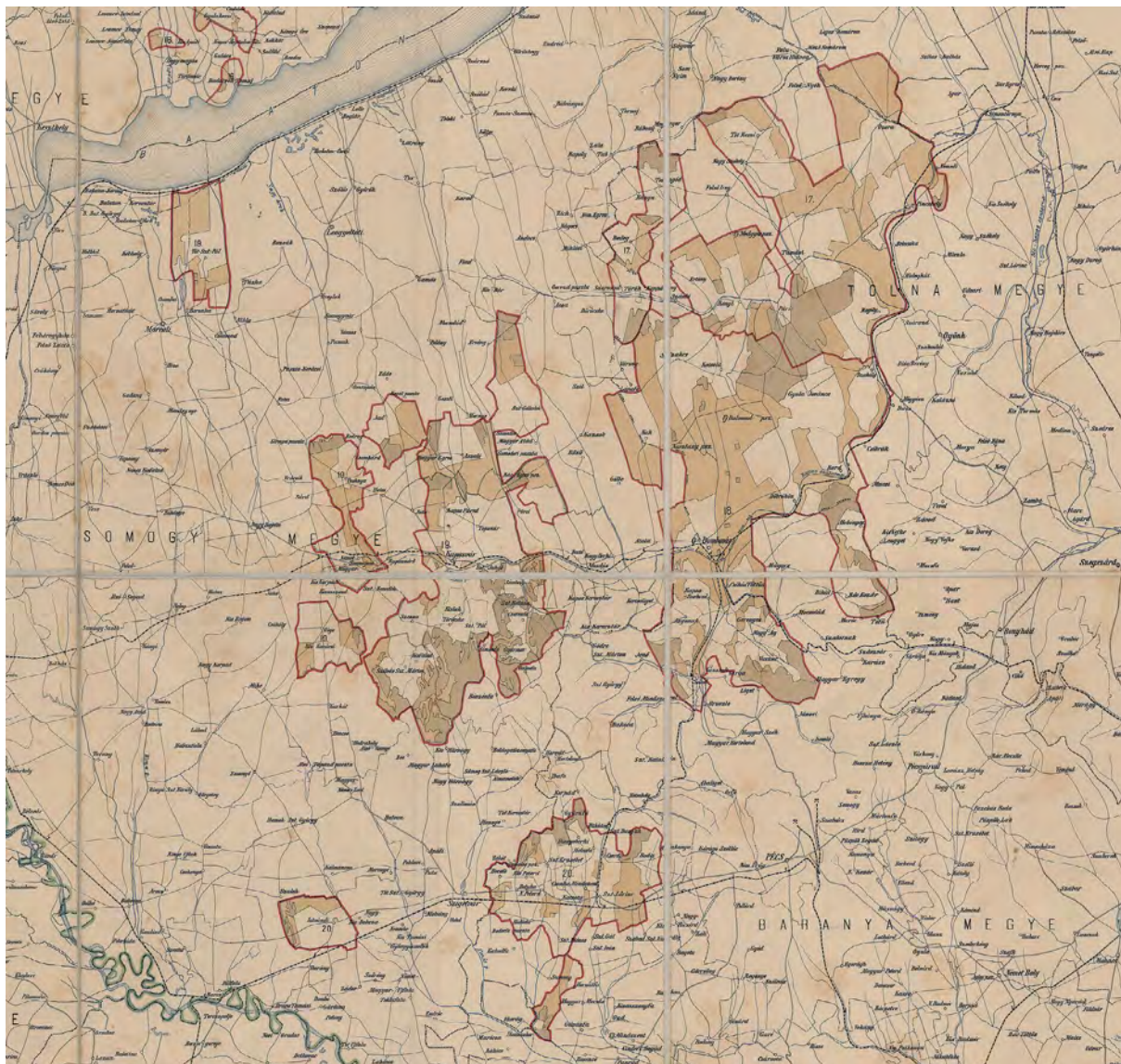
22 BOA, Mühimme Defterleri (= MD) 4 No. 2074.; ÖNB Mxt 571. fol. 251.

23 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий” (St. Cyril and Methodius National Library), Szófia D 661. fol. 251.; BOA, Timar-Zeamet Ruznamçe Defterleri (= DFE RZ d.) 107 fol. 403.

24 BOA, TT d. 638. fol. 3.

25 ÖNB, Mxt. 54. fol. 59v.; BOA, DFE RZ. d. 168. p. 156.

26 BOA, DFE RZ d. 389. p. 383.

■ A Főméltóságú Esterházy Herczegi Család hitbizományához tartozó összes fekvőbirtokok átnézeti térképe, A herceg Esterházy család hitbizományához tartozó összes birtok térképe (MNL OL, S 16. - No. 584.)

fennmaradt források szerint már mind helyben szolgáló zámet-birtokos szpáhik voltak. Jövedelmük nem csökkent, mindvégig megőrizték a botykai birtok teljes bevételét. A források megfogyatkozása miatt 1641 és 1690 között azonban mindössze csak három személyt ismerünk közülük.²⁷

Hogy hány kézen járt addig a terület, amíg a visszafoglaló háborúk után, 1711-ben I. József szentlőrinci néven egy új uradalom részé-

vé tette, azt nem tudjuk. A szentlőrinci uradalomnak nevezett új birtoktest első keresztény birtokosa Christoph Siegfried Breuner kamarai elnök (1676–1685) lett, ő később a hadi költségvetést koordináló Főhadbiztosság vezetője (1694–1698).²⁸ A régió kálváriája azonban ezzel még nem ért véget. Csupán a 18. század közepétől került állandó birtokoshoz, akkor, amikor végül az Esterházy család kezére jutott a környék.

27 BOA, DFE RZ d. 586. p. 160.; BOA, DFE RZ d. 720. p. 213.

28 Az adományozás fennmaradt a MNL OL, A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 28. kötet, 538. p.